Eyvind Johnson, friheten och demokratiernas gemenskap i Europa

Det var en chock som jag inte har kunnat glömma. Det kändes som ett rapp över fingrarna av en pekpinne. När jag fyrtionio år senare läser om texten, kan jag fortfarande känna av obehag.

Så inleder författaren Folke Isaksson sin stora artikel om Eyvind Johnson i senaste numret av Ordfront Magasin. Isaksson beskriver Eyvind Johnson som »alldeles självklart vår störste berättare under 1900-talet, en författare i världsklass«. Det enda som får Isaksson att rysa av obehag, tydligen alltjämt, är Eyvind Johnsons vårfesttal till studenterna i Uppsala 1951 »där omdöme och sans delvis syns svika honom«.

Vad sade då Eyvind Johnson i detta tal, som blev upptakten till en av våra hårdaste kulturstrider under 1900-talet, den kring författarna och »tredje ståndpunkten«? Det publicerades i sin helhet i Stockholms-Tidningen den 13 maj 1951, med Gunnar Helén som tjänstgörande kulturredaktör. Talet återfinns också i samlingsboken »Personligt, Politiskt, Estetiskt«, alltjämt tillgänglig på Albert Bonniers förlag.

Hos Eyvind Johnson växte åter djup oro för vad som skulle hända med vårt Europa. Han som gått i spetsen för stödet till demokratins krafter i Spanien, som tillsammans med Harry Martinson intensivt engagerat sig för Finlands frihet, som med Krilon-böckerna gjort sin beredskapsinsats mot nazismen, som med häftet »Warszawa!« riktat ett nödrop till Europa

mitt under upproret 1944 – samme Eyvind Johnson varnade nu än en gång för hotet mot friheten, denna gång i gestalt av Stalin. Det skedde i ljuset av den kommunistiska kuppen i Tjeckoslovakien, i skenet av nya påtryckningar på Finland, i närminnet av Berlinblockaden, i skuggan av Nordkoreas angreppskrig mot Sydkorea.

Så här sa Eyvind Johnson till Uppsalas studenter:

> *Europa, vårt fosterland för en stund, vårt hem på jorden för några minuter, ligger som en lertallrik som har fallit från stor höjd och spruckit i tusen bitar. Sprickorna tycks ibland så stora att de aldrig mer kan limmas ihop.*
>
> *Det finns nöd ute i Europa. Det finns tvång, tyranni, hemlig kamp. Vi ser också återuppbyggandet, nationers väldiga ansträngningar att reparera skadorna efter senaste kriget medan de gör sitt eget försvar berett för ett eventuellt kommande. Vi ser små mänskors strävan att ordna en dräglig tillvaro för sig och sina barn – och vi ser fängelser fyllda av politiska fångar. Vi betraktar regisserade upptåg och manifestationer som kallas rättegångar, där folkledare som nyligen var små självhärskare inom sina distrikt nu förs bundna bakom den nya makthavarens, ämbetsinnehavarens ofta med folkliga banderoller prydda triumfvagn fram till avrättningsplatsen; och vi ser tillsynes härskare som kanske bara har en kort tid på sig för att hjälpa till med att avrätta sina forna kamrater och vänner innan de själva börjar vandringen bakom den med samma banderoller prydda vagnen.*
>
> *Låt oss, i varje fall för en stund, föreställa oss att vi inte är utanför det som sker Europa, men att vi är med, att vi hör ihop med Europas öde.*

Med denna utgångspunkt fastlagd fortsatte Eyvind Johnson:

> *Europa, vårt stora fosterland, är pressat att välja mellan två möjligheter, tycks det, mellan väster och öster.*

Vår egen del är ännu på den västra sidan, vi kallar oss Västerland och ordet täcker vår kultur och vår samhällssyn.

Vårt stöd är liksom det övriga västerlandets Amerikas styrka nu. Man kan säga vad som helst om Amerika tämligen ostraffat, men till sist kommer man fram till att USA:s styrka är den för närvarande enda fullviktiga garanten för vår egen trygghet. Om Amerika är starkt – och med det västerlandet – betyder det för oss att vi ännu har möjligheten till vår folkliga självbestämmanderätt kvar. Ifall den styrkan mattas eller drar sig tillbaka i isolationism, återstår oss det andra: att omfattas av, pressas in i en östlig världs intressen, att bli provinsen eller guvernementet Sverige i protektoratet Europa. Förebilden är de så kallade folkdemokratierna med så kallade folkdomstolar inför vilka själva tanken på västerländsk demokrati betraktas som ett grovt brott, som lands- och statsfientlig verksamhet, värd dödsstraff.

Bilden kan tyckas schematisk och onyanserad men är inte gjord av drivande rök; den speglar aktuell europeisk verklighet.

De »intellektuella« vill ogärna låta sig inrangeras i politiska läger. Det är i sig naturligt. Men här handlade det inte om livets mångfald av bottnar och lidelser, sidobelysningar och gömställen – ej heller frågor om olika typer av regler för kapitalismen – utan om själva fundamentet för att människan alls ska få leva sin gåta: det öppna, liberala samhällets existens. Eyvind Johnson igen:

I den strid om Europas öde som också vi har en känning av deltar, med eller mot sin vilja, direkt eller indirekt, de intellektuella, universitetens, skolornas, forskarsalarnas folk. Det gäller ju inte endast den rättvisa fördelningen av brödet utan också möjligheten att sprida oförfalskad kunskap öppet, forskningens frihet, diktens, konstens, pressens frihet, folkets rätt att välja bland många partier och religioner, hela det andliga livets frihet.

När jag för första gången läser detta tal i dess helhet, på 100-årsdagen av Eyvind Johnsons födelse, ger sig särskilt två iakttagelser:

- Den ena är att konstateranden som då väckte heta angrepp på Eyvind Johnson från en stor del av hans författarkolleger i dag framstår som närmast självklara. De sovjetiska arkiv som blivit tillgängliga för forskning efter kommunismens fall bekräftar till fullo bilden av inre terror och yttre skrupelfrihet från den bolsjevikiska diktaturregimen. Arne Ruth sammanfattar bilden i sitt förord till »Kommunismens svarta bok« (Bokförlaget DN 1999): »För den amerikanska vänstern har det länge varit en vedertagen sanning att paret Julius och Ethel Rosenberg som dömdes för spioneri och avrättades 1949 blev utsatta för justitiemord. Fängelsedomen mot UD-tjänstemannen Alger Hiss har på samma sätt tolkats som ett rättsövergrepp i McCarthys anda.

Men sovjetiska källor visar nu att anklagelserna var välgrundade. Sovjets nätverk av spioner i USA i slutet av 1940-talet var större än någon anade. Forskningen tyder dessutom på att det kalla kriget var oundvikligt så länge Stalin levde. Nya källor tycks bortom varje tvivel visa att Koreakriget startades av Nordkorea. Stalin var enligt dessa uppgifter underrättad i förväg. Trögheten i Sovjetsystemet gjorde att den militära hotbilden kvarstod även efter det att Chrusjtjov hade inlett sin avstalinisering 1956.«

- Den andra är att vi i Europa i dag, vid början av 2000-talet, trots allt befinner oss i ett betydligt ljusare historiskt läge än

vad som varit rimligt att befara under 1900-talets många moment av ångest, och ljusare än någonsin tidigare i Europas historia.

Antiliberala ideologier drabbade Europa med tre vida katastrofer. Nationalchauvinismen tvingade en stor del av Europas ungdom att dö i lervälling under första världskriget. Nazismen drev fram ett andra världskrig och industriellt utförda mord på sex miljoner judar. Kommunismen installerade diktatorer över halva Europa och sände miljontals ryssar till slavläger i Gulag. Det öppna samhället förnekades. Individen reducerades till redskap för Nationen, Rasen, Klassen.

Nu är dessa antiliberala system i stor utsträckning besegrade, tack vare demokratiernas värnkraft och frihetstankens livskraft, formulerad av ledfyrar som Eyvind Johnson eller makalöst eldad av människors inre låga.

Spanien är ledande EU-medlem och demokrati, likaså Italien, Grekland, Portugal och Tyskland. Längtan efter frihet uppstod även hos generationer som aldrig erfarit den. Tyskarna i det som kom att kallas DDR följde kejsaren 1914, skolades av Hitler från 1933, styrdes av Ulbricht och Honecker efter nazivåldets sammanbrott – och demonstrerade därefter för demokrati 1989.

Denna triumf för det mänskliga och levande påverkar vår syn på frihetens värden och kraft, men bör inte upphäva vår insikt om frihetens sårbarhet. Det finns så många råa krafter, även i form av människans inre potential för ondska som vi har sett på Balkan, som hela tiden hotar värden som tolerans och förnuft.

Friheten måste därför förankras tungt, i institutioner som sätter rätten före den råa naturdriften, som ger konflikter utlopp i fredliga former.

Europeiska unionen är demokratiernas samverkan för att bygga och säkra ett sådant liberalt Europa, där människor kan kämpa med sina lustprojekt och livsbesvikelser så som livet är; »inte raka kvistar och pressade blad« för att tala med Eyvind Johnson. Äntligen har Europa dragit rätt lärdom av historien: att inte repetera utan förebygga dess katastrofer.

Enligt den färska Eurobarometern är nu 34 procent av svenska folket för Sveriges medlemskap i EU. På frågan om det bör vara en prioriterad uppgift för EU att ge plats också för de länder i Öst- och Centraleuropa som befriats från diktatur svarar 48 procent av svenskarna »ja«, 42 procent »nej«.

Så långt delaktigheten i Europa. Så långt känslan av solidaritet mellan gamla och nya demokratier. Den känslan sviktar på många håll. I Finland, Tyskland och Frankrike är det nu bara en medborgare av fem som ansluter sig till EU:s utvidgning som ett prioriterat projekt.

Demokratiernas samhörighet, värden och toleransklimat måste aktivt och oavlåtligt hävdas. »Låt oss, i varje fall för en stund, föreställa oss att vi inte är utanför det som sker Europa, men att vi är med, att vi hör ihop med Europas öde.« Eyvind Johnsons ord 1951, viktiga ord även 2001, då Sverige ska leda ett Europa som svenskarna inte vill vara med i.

30 juli 2000